I

Пишемо цю повістину разом: я і Оксана Яновська. Кожне по-своєму. І хай нам Бог допоможе ні на йоту не одступитись од правди.

II

Я, Оксана Яновська, дама сімдесяти шести літ, пишу ці спогади для письменника — Анатолія Дімарова. Про те, що мій родовід іде через мого діда Кирила Яновського, про що я нікому ніколи не говорила, окрім дорогого Дімарова, бо вважаю, що тут немає ніякої заслуги, а просто так воно є для мене.

Моя душа вболіває за Гоголем, бо він мав дуже тяжке життя, яке йшло по родоводу та й дісталось мені непослабленим.

III

Жодні душі так не раняться, як душі дітей.

Й Оксана зі славетного роду Яновських повік пам'ятатиме, як вона, до останньої кістоньки обгризена голодом, несла в затиснутій щосили долоньці крихітку хліба, рятуючи її, оту крихітку, од свого завжди голодного ротика.

Несла мамі, яку на людях мусила називати тіткою. Не сміла й притулитись до неї.

IV

Мені в голову вкластись не може, як це трирічна дитина змогла не признаватись до матері.

Єдиної на білому світі рідної людини.

Була ще й бабуся. Яка завжди говорила до ладу та ще й у риму.

Схилялась над нею, малою, пригойдувала і примовляла:

— Козак гуляє, шинкарка носить, носить та й носить, — регоче ніч. "Не пийте, діти! — Вкраїна просить. — Не пийте, рідні, бо проп'єте Січ!" Пропили батька, матір, Вкраїну і душу свою українці, не зосталось ні в голові, ні в кишені, ані в ширінці.

На все життя запам'ятала цей невибагливий віршик— примовку.

А бабуся, опухла од голоду, померла в страшному тридцять третьому році.

V

Моя мама мусила рятувати становище.

Голод. Пухлі тіла. Трупи на вулицях. Людоїдство. Пограбування. Що робити, куди поткнутись? Безвихідь. Тоді мама підкинула мене в дитячий будинок.

VI

— Ти ж, доню, гляди, не зізнавайся, що я твоя мати. Затям назавжди: я тобі чужа тітка, яку ти ніколи не знала.

А воно онімілo дивилося, приголомшене щойно почутим. "Чому, матусю? Чому?" — ячали її оченята.

— Якщо хтось дізнається, що я твоя мати, мене тоді вб'ють. Ти ж не хочеш, щоб мене вбили?

На довгі-предовгі роки в серці, в маленькій душі, в дитячій свідомості закарбувалося: маму можуть убити. За те, що мама з дворянського роду Яновських. Маму вб'ють, якщо вона хоч словечком обмовиться, чия вона доня.

VII

— Ну й потайне ж дитинище! — дивувались дорослі. — Слова з нього не витягнеш!

А воно затято мовчало. Воно боялося зрадити маму хоч отакуньким словечком.

І щоранку, після сніданку нужденного, несла мамі половину денної пайки хліба.

Затискала щосили в долоньці, рятуючи її, оту половинку, од свого завжди голодного ротика.

Та якби ж тільки од свого!

Коли її завели першого разу до їдальні, вщерть голодними дітьми натовченої... Коли посадили-утиснули поміж такими, як вона, однолітками... Коли в тарілку налили каламутну рідину з єдиною картоплиною, та й то синьою, а поруч поклали хліба окрайчик ("Це тобі на весь день!")... Вона не встигла й ложку опустити в тарілку, як з-за плеча появилася бруднюща рука і згребла той кусник хліба...

Оглянулась, зненацька застукана: здоровенна дівуля наминала її хліб... Її хліб, її!.. Ще й глузливо дивилась на неї.

Довкруж захіхікали.

І другого дня та ж ручища брудна вихопила її пайку з-під самого носа.

Всю ніч проплакала, тихцем витираючи сльози.

А вранці, коли ота рука з'явилася знову, Оксана ухопила її і щосили вчепилася в брудний палець зубами.

І як її не била дівуля, як не товкла по голові кулаком — не одпускала.

Гризла і гризла — до кістки.

Розціпила зуби лише тоді, коли вихователька, прибігши на лемент, затисла щосили їй носа.

Після того випадку ніхто не насмілювався ухопить її пайку.

VIII

В чотирнадцять літ я закохалася в Гоголя.

Безоглядно. Безтямно.

Після того як випадково дізналась, що Микола Васильович Гоголь — мій родич.

Або точніше — я його родичка.

А я ж перед тим, як дізналася, зачитувалась його "Вечорами". Ні вдень ні вночі не розставалася з книжкою. Впивалася кожним рядочком. Марила нею наяву і уві сні. І моя матуся, яку я нарешті здобула право

називати своєю мамою... Ох, як важко мені спершу давалось це слово!.. Доки я звикла до нього... Моя рідна матуся, за яку я вже не боялася, що її можуть убити... Матуся моя якось сказала:

— А ти знаєш, Оксано, Гоголь — наш родич.

Мене так і стріпонуло:

— Гоголь?

— Так, Гоголь. Микола Васильович. Ми теж із роду Яновських... Тільки нікому про це ні слова!

— Чому, мамо, чому?

— Бо тоді взнають, що ти з дворянського роду. І всі дороги перед тобою будуть перекриті... Ти ж не хочеш, щоб тебе вигнали зі школи?.. А мене вигнали. Коли дізналися, що я дворянка, та ще й уроджена... А я ж була непоганою вчителькою. І мене любили діти... А тепер от замість книжок — ганчірка і віник... Віник і ганчірка... Ти ж не хочеш проміняти Гоголя, — кивнула головою на книжку, що її я мимохіть притисла до грудей, — на ганчірку і віник?

IX

А поки що їй усього лиш неповні чотири. І рано-вранці, ще й сонце не думає сходити, мама підводить її до широчезного двору. 1 легенько штовхає у спину:

— Іди, і хай тебе Господь береже. І не оглядайся на мене. Ти не знаєш мене, я тобі чужа тьотя.

Як же їй було важко йти! Живіт, мертвою водою налитий, важкенний, як гиря пудова. А ноги як сірничини — от-от обламаються. Стане однією ногою й погойдується: другу боїться од землі одірвати.

А двір неосяжний: іти по ньому та йти до отого будинку великого, який іще спить.

— Ти, дитино, чия?

Дядько. Де він і взявся. Страшний, бородатий, ще й ніс закарлючкою. Як у баби-яги. Навис над нею чорною тінню, ось-ось ухопить і з'їсть. У них у селі кількох дітей уже з'їли.

Шарпонулась, оглянулась, шукаючи маму. Мами не було. Маму теж, мабуть, з'їли.

— Так чия ти?

— Нічия, — писнула мишею. Як її мама навчила.

— Давай сюди руку, нічия!

— А ви мене не з'їсте?

— Ні, ми тут дітей не їмо.

Та й повів до отого будинку ще сонного. А завівши, сказав якійсь тьоті, що тримала ганчірку й відро:

— Ось іще одна — нічия. Забирайте.

Так її Нічиєю й записали. Вже інші тьоті. Які все допитувались, чи вона каже правду. Що в неї тата-мами немає. Так і записали: Оксана Нічия. До реєстру будинку дитячого, що приймав безпритульних дітей.

X

В ті ж чотирнадцять років, коли мама розказала про Гоголя, мені стало снитися, що мене живцем поховали. Наче я так міцно заснула, що люди подумали, що я уже мертва. Та й забили в труну, та й поховали.

Аж у могилі я просиналася. Дерла сорочку на грудях, несамовито кричала...

Але хто мене міг з могили почути?..

А почався весь цей жах з того, що я дізналася, як поховали Гоголя.

Його теж поховали живцем. Гоголь заснув сном летаргійним, а люди подумали, що Гоголь помер. Він же й справді так виснажив себе постами й молитвами, що лежав мертвіший мертвого.

— Це в нього в роду, — сказала мама. — Наш спільний прапрадід теж заснув сном летаргійним, і його теж поховали живцем.

Я не відставала від мами, поки вона згодилась розповісти мені про того далекого пращура.

Отож про прапрадіда.

Наш спільний з Миколою Васильовичем прапрадід Кирило Костянтинович Яновський якось надумався провідати свого давнього друга, у якого раптово померла на двадцять років молодша од нього дружина. Яку він любив до нестями. Після цієї події трагічної друг не

озивався жодним словечком, хоч прапрадід посилав йому листа за листом.

Друг дуже зрадів появі приятеля, запросив його перекусити з дороги.

Поставив смажене м'ясо, графинчик з наливкою.

Випили за упокій душі Лєночки, стали закушувати.

Їдять та й їдять, раптом друг каже:

— Знаєш, Кирюшо, я так люблю Лєночку, що без неї жити не можу. От відріжу шматок, засмажу, з'їм і так легко на серці... Та ти їж, їж... Це ж стегенце Лєноччине... Хочеш провідати Леночку?..

Виявляється, він поховав порожню труну, а тіло дружини зберігав у льодникові. Одрізав по шматочкові та щоденно й з'їдав...

Наш прапрадід, звісно, в льодник не пішов. Всю дорогу додому його вивертало, як рукавицю.

А потім важко захворів. Поклали в земську лікарню, де й заснув сном летаргійним. А його лікар у цей час поїхав у далеке село: лікувати дітей, що захворіли на скарлатину. Повернувся, а прапрадід уже в могилі.

Одкопали, та що толку від того. Лежав уже боком, і сорочка на грудях розпанахана. Ще й руки покусані...

А Гоголь, коли його через багато-багато літ одкопали, теж лежав боком...

Не доведи й помилуй — у могилі проснутися!

Поповодила мене мама по бабах-шептухах! Переляк відливала.

Та я сама себе вилікувала. Вирізала шмат картону цупкого і написала на ньому: "Я заснула сном летаргійним. Не ховайте одразу, а заждіть, поки труп почне розкладатися".

Точнісінько так, як заповідав Микола Васильович Гоголь.

Та його, бач, не послухалися.

Повісила картонку на шию, і той сон жахний більше мене не провідував.

Ото так: сімдесят шість років бабі, а вона й досі картонку носить на шиї.

XI

Мамі Оксанчиній пощастило влаштуватися в той же дитячий будинок.

Не вихователькою, ні. Про це вона навіть мріяти не сміла. Дворянське походження прокляттям висіло над нею, вона була вдячна долі, що криваве "чека" проґавило її у свій час, не заарештувало, не знищило, як винищило до коріння всіх її родичів. Тож вона навіть признаватись боялась, що навчалася в Інституті благородних дівиць і здобула блискучу педагогічну освіту.

Маму Оксанчину ота жахна революція, а потім і війна громадянська позбавили всіх найближчих родичів, окрім хворої матері, бабусі Оксанчиної, і вона лишилась одна, чужіша чужої в оцьому світі страшному, що од злоби неміряної пожирав усіх підряд. Мама Оксанчина ніколи не розповідала дочці, як вона вижила в ті лихі роки, лише часом казала: "Краще б я й не родилася!" Вона й Оксанку нажила

позашлюбною, тож Оксанка й не відала, хто її тато. Та їй те не дуже й пекло: росла ж серед таких, як і сама, "нічиїх".

Тож мамі Оксанчиній пощастило влаштуватись в той самий дитячий будинок. Не вихователькою, ні, а прибиральницею. У мертвецьку, куди зносили од виснаження померлих дітей. Там вона й жила, поряд з дитячими трупиками, що їх раз на тиждень отой страшний дядько, який налякав так Оксанку, виносив до воза, складав, наче дрова, та й одвозив до ями бездонної.

Скидав усіх гамузом ще й поливав зверху вапном.

Не так для того, щоб висохлі трупики не рознесли зарази якоїсь, а щоб не можна було їх дістати і з'їсти.

Бо одного таки з'їли, був випадок такий, був: старші за віком, з блатняків, що їх виловлювала міліція і приводила до будинку дитячого... Так кілька таких блатняків якось залізли до ями, вибрали найсвіжішого трупика, зварили і з'їли. Тож після того отой дядько страшний і став поливати щедро вапном щойно звалені трупики. Мерла в основному малеча віку Оксанчиного, й Оксанчина мама набагато пізніше казала дочці, як вона й не збожеволіла. Боячись щоразу побачити трупик Оксанчин.

А Оксанка жила — не вмирала і щоранку відділяла від своєї нужденної пайки половинку хліба та потай і відносила матері, щоб мама не померла з голоду.

Якось вона не витримала: втекла. Прийшла до вурків. Ті заходилися її вчити красти. А їй ну ніяк не давалась та наука. То вони її били.

Як її били!

Не витримавши, Оксанка втекла вже од вурків. До будинку дитячого назад. Де її теж часом били. Тільки не примушували красти.

XII

Коли нас усіх гамузом завели до їдальні, я спершу здивувалася, чому малолітки, серед яких мене посадили, миттю хапали свої пайки хліба та й запихали до ротиків. Не жували, ні, а отак і сиділи з ротами набитими, чекаючи супу.

Одразу ж і зрозуміла чому, коли мене обікрали.

Отак я засвоїла перший урок: запихай швидше пайку до рота, якщо не хочеш її втратити!

І довго ж мама по тому, як забрала мене з проклятого будинку отого, відучувала запихати до рота більше, аніж я могла проковтнути.

От ви, Андрійовичу, читали Макаренка? "Педагогічну поему"... Сподобалась?.. А я ту книжку одразу ж зненавиділа. Де голод тридцять третього?.. Де трупи, що завалили пів-України?.. А подивіться, які вгодовані всі його вихованці!..

У нашому будинкові теж гуляв голод. Тільки й того, що так не лютував, як лютував на волі. Викошуючи старих і малих. Нас хоч і тримали надголодь, та все ж годували. А чому так помирали найменші? Бо їх обкрадали старші за віком...

Та ще нас рятувала військова частина, що поруч стояла. От де не відали, що таке голод! Мало того, що вони віддавали всі недоїдки, помиї усі, так ще ми з дня у день порпалися на смітнику тієї частини. За кожну знайдену кісточку вовченятами гризлися.

Ну, ще й трава. Паслися на тій траві, як телята голодні.

От повірите чи не повірите, а на величезному дворищі нашому не росла бодай одна травиночка. Все вищипували!

Ще й бігали до глибокого яру, що заріс бур'янами. Все підряд рвали та їли.

Об'їдяться, було, блекоти чи дурману і робляться як навіжені. Нічого не розуміють, кричать як божевільні. А від блекоти — ще і сліпли...

Після того голоду й половини дітей не лишилося. Коли я згадую оту яму бездонну, в яку скидали померлих дітей, то й досі здається, що земля там ворушиться...

А комуняки прокляті, отой Симоненко, бодай йому й язик усох, на всіх перехрестях кричать, що в тридцять третьому на Вкраїні не було голоду суцільного.

Та хіба ж бандюги зізнаються, скільки вони передушили народу!

Після тридцять третього їсти вже було що, але все одно ми ходили голодні. Бо їжі не вистачало.

Пам'ятаю: вже дев'ять років було, як я зголосилась прибирати в їдальні.

Їдальня була величезна, на кількасот дітей одночасно, і ми, п'ятеро дівчаток, втомлювалися так, що на ногах не стояли. Зате кожній з нас по роботі давали зайву пайку хліба. Ми притуляли ті пайки до грудей, відщипували по крихітці і клали до рота.

Боже, як це було смачно!

Тепер у мене нічого немає, щоб я з їжі щось не любила.

XIII

Діти є діти, тож, незважаючи на постійне відчуття голоду, вони не пропускали жодної нагоди погратися.

Особливо любили бігати купатись на річку.

Річка Трубіж тоді була повноводою та глибокою, не те що нині. То вони з води не вилазили.

Плавали навперейми, з високого мосту стрибали, й Оксанка так навчилася пірнати та плавати, що за нею ніхто не міг угнатися. В усьому намагалася бути попереду.

А ще полюбляла гратися в тата.

Брали з подружкою шнур найміцніший, вибігали на вулицю. Підстерігали чоловіка, що йшов наодинці, розганялись навстріч, шнуром йому ноги обплутували.

— Правда ж, ви наш тато?

Чоловіки ніколи не гнівались — сміялися.

А ще до смерті боялися, щоб не обізвали "підером". Не розуміли, що означало це слово, його блатняки з волі принесли, але як обізвуть "підером", то хоч забігай світ за очі.

Від "підера" всі діти одвертатися мусили. Обминати як зачумленої. Якщо ця дитина нещасна насмілювалась напитися води з кухля загального, той кухоль ніхто вже в руки не брав. Зайде в їдальню — ніхто не сідав поруч. У спальні й то ліжко "підера" окремо стояло. На віддалі, коло самих дверей.

А ще була гра у рабів і панів.

Жорстока то була гра!

Старші за віком оголошували молодших своїми рабами.

Раб чи рабиня мусили всі забаганки свого пана виконувати. Замалим не ноги цілувати. І головне — половину пайки за так віддавати. Найласіші шматочки.

Раба можна було бити, знущатися з нього, як тільки душі забаглося, — терпи і не диш!

Дівулі одній, яка вже мала трьох рабинь отаких, забаглося мати четверту: на Оксану оком накинула.

Мабуть, тому, що Оксана була найбідовіша.

Затисла якось у куткові, прошипіла:

— Ти моєю рабинею будеш! Не скоришся — скажу всім, що ти "підер".

З наступного дня стала нову рабиню виховувати. Вимагала, щоб Оксана на коліна перед нею ставала.

— Станеш!.. Станеш!.. — щипалася болісно.

Зіткнулися того ж дня на мостові. Що через Трубіж.

— На коліна!

І з усього маху лясь по обличчю.

Оксана кров витирає, що дзюрчить з носа розбитого, а на коліна не думає ставати.

І коли та ще раз розмахнулась, з усього розгону буц її головою в живіт!

Клубком розлюченим полетіли з мосту та в річку.

Оксана на воді трималася качкою, дівуля ж одразу стала тонути. А тут ще й Оксана під воду пірнула. Ухопила за ноги, що воду мололи, та й потягнула на дно.

Утопила б, коли б не якийсь чоловік, що саме мимо проходив. Стрибонув за ними услід, дівулю за волосся на берег виволік.

Довго ж дівуля воду одкашлювала.

Після того випадку ніхто не пропонував Оксані стати рабинею.

Про "підера" ж і мови бути не могло.

Обізвав би хто — з ротом роздертим побіг би!

XIV

А ще я любила коней ганяти на водопій.

Коні для мене справжніми друзями були.

Скидала платтячко і в одній сорочці величезними вилами давала лад у конюшні.

Піт заливав очі, а любов моя до коней палала рожевим цвітом.

Царювала в конюшні Кукла. Це було червоне чудо з чорною гривою, очима чорнющими та чорною мордочкою.

Вечорами коней гнали на водопій. Звичайно, хлопцям діставалися найкращі коні, в тім числі й Кукла, а мені — Циганка. Зла, кусюча тварина, чорна, як жужелиця. Не раз вона мене скидала, а то й кусала.

Та я її таки вкоськала. Окрім мене, нікого не підпускала до себе.

XV

Перед тим як видати паспорт, викликали Оксану в міліцію:

— Надумались прізвище змінити?

— Та яке прізвище! То нас так у дитбудинкові всіх підряд називали. Франківська я! Франківська!

— А Яновська вам не знайома?

— Яновська?.. Знати не знаю!

— Ідіть та подумайте. Органи не годиться обдурювати!

Поверталась у розпачі: не світить їй тепер інститут!

А тут молоденький міліціонер став навідуватись. Обіцяв, що допоможе. Якось заявився увечері:

— Оксано, танцюй! На мазі твоє діло!

Оксана й затанцювати не встигла, як він її на ліжко і повалив. Ну, тут вона й показала йому, як у дитбудинкові одбиватись навчилася!

Здичавілою кішкою мордяку зорала. Та ще й куди слід садонула коліном. Рачки додому поповз!

XVI

А паспорт вона таки отримала.

Отримала паспорт!

І до інституту вступила.

На доріжку, що вела у доросле життя.